

نقش جهل حکمی در مسئولیت کیفری از نگاه اخلاق فضیلت

رحیم نوبهار^۱

منصوره قنبریان بانوئی^۲

نکات برجسته

- اخلاق فضیلت با تمرکز بر اهمیت ویژگی‌های منشی، مراحل رشد اخلاقی و دشواری تأمل در شرایطی خاص، خوانشی متفاوت و عادلانه از مقوله جهل ارائه می‌دهد.
- فراهم نبودن موقعیت برای یادگیری قواعد اخلاقی در خلال تجربه‌ها می‌تواند موجب نفی سرزنش اخلاقی و کیفری باشد.
- برای نفی سرزنش کیفری لازم نیست که آگاهی به قوانین کیفری ناممکن باشد، همین قدر که آگاهی دشوار باشد کافی است.

چکیده

اخلاق فضیلت به عنوان یکی از نظریه‌های مهم اخلاقی در دهه‌های اخیر مورد توجه حقوقدانان کیفری نیز قرار گرفته است. این نظریه بر ویژگی‌های اخلاقی، نقش خوگیری و آموزش چرایی ارزش‌ها در فراگیری و ملکه شدن فضیلت‌ها و انگیزه فاعل از اعمال ارتكابی با ارجاع به منش او، تأکید دارد. این انگاره اخلاقی به این علت خوانشی متفاوت از جهل حکمی ارائه می‌دهد که افقی نوین برای کاوش مبناهای سرزنش‌پذیری و عدم سرزنش اعمال ناشی از جهل و اتخاذ رویکرد مناسب برای برخورد با فاعلان جاهل می‌گشاید. این مقاله با روش توصیفی-تحلیلی بر آن است تا چگونگی مواجهه با فاعلان جاهل را با در نظر گرفتن ردیلت‌های منشی بررسی کند و ملاکی برای نحوه مواجهه قانونگذار در برابر این دسته از کنش‌گران ارائه دهد. برابر آموزه‌های اخلاق فضیلت، اعمال ناشی از جهل حکمی، عمدی است. بنابراین جهل به قانون و کلیات اخلاقی، موجبی برای سرزنش خواهد بود؛ اما با چالش‌هایی مواجه است که مقاله به آنها خواهد پرداخت.

کلیدواژگان:

جهل، ادراک اخلاقی، رشد اخلاقی، دشواری تأمل، منش.

۱. دانشیار، دانشکده حقوق، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران (نویسنده مسئول) r-nobahar@sbu.ac.ir

۲. دکتری، دانشکده حقوق، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

The Role of Ignorance of Law in Criminal Responsibility According to Virtue Ethics Theory

Rahim Nobahar¹
Mansooreh Ghanbarian Banooe²

Highlights:

- Virtue ethics offers a distinct and just interpretation of ignorance by emphasizing the significance of character traits, the stages of moral development and the difficulty of deliberation under specific circumstances.
- The lack of opportunity to learn moral rules through experiences can lead to the negation of moral and criminal blame.
- To negate criminal blame, it is not necessary that knowledge of criminal laws be impossible; the fact that access to knowledge is difficult, seems sufficient.

Abstract

Introduction

The revival of virtue ethics as one of the important moral theories in recent decades caused the formation of virtue jurisprudence that focuses on human flourishing among the concerns of Law. The teachings of this theory have attracted the attention of scholars of criminal Law in different realms. Focusing on character traits, the role of habituation, and the significance of learning the quiddity of values in the habituation of virtues to become a state of character, has effects on criminal responsibility. This moral theory takes a different approach to ignorance of the law as a cause that can remove blame from ignorant agents compared to legal perspective and provides a different reading of ignorance of the law. Consequently, a new perspective on the bases and qualifications of blaming the behaviors that stem from ignorance. In this theory, education is critical in character formation and the acquisition of moral virtues and vices. Also, in evaluating the contribution of the moral agent in the formation of his character and how to confront him for his actions, the manner of his moral education in childhood and his intrinsic traits are considered. So, analyzing the stages of people's moral development is very important. The aim of this research is to provide a basis for legislator in dealing with agents who are ignorant of criminal laws. In this regard it seeks to answer to following questions: What role dose ignorance of moral universals play in determining the blameworthiness of behavior? What challenges arise in this context? If there is not any excuse and the agent

¹. Associate Professor, Faculty of Law, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. Corresponding Author
Email: r-nobahar@sbu.ac.ir

². Ph.D., Faculty of Law, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran.

is involved in ignorance under specific momentary circumstances, what will be the appropriate response to his wrongful conduct?

Methods

Given that the subject of the research is interdisciplinary, basic and analytical, this research has been conducted using descriptive-analytic manner and along with a philosophical approach. Since this research, due to its philosophical nature, pertains to fundamental theoretical issues and Also, because philosophical discussions describe and ultimately analyze existing viewpoints, the data collection method is library-based. It is important to elucidate how to deal with agents acting in ignorance and to provide a normative criterion for legislators to deal with such agents. To consider agent's character and the conditions of their moral development, this study first provides an explanation of ignorance of moral universals. Then the study examines the role of ignorance of moral universals in the blameworthiness of behavior in the form of a general rule and its exceptions, with attention to the stages of moral development and explore the legal implications of this analysis. Finally, the study presents the conclusions drawn from of applying the teachings of virtue ethics to ignorance.

Results and Discussions

According to virtue ethics theory, actions stemming from ignorance of moral universals and the law are assumed to be voluntary. This is supported by Aristotle, a progenitor of virtue ethics, that the wrongful actions of vicious agents are blameworthy, although are performed in ignorance of universals. Consequently, wrongdoing resulting from such ignorance is deemed blameworthy, provided that the agent's upbringing and education offered adequate opportunity to learn how to act rightly. Nevertheless, there are instances in which a moral agent commits a wrongful act under circumstances that temporarily hinder his access to knowledge of moral and legal norms—for example, when acting out of anger or under the influence of intoxication. The wrongdoing of such an agent merits less moral blame than that of an agent whose ignorance stems from an enduring state; because the former agent does not suffer from complete ignorance; whereas the later agent is ignorant in a sobriety state. By contrast, if people's moral education interferes with their emotional development and damages their moral perception, or if they are not provided with the opportunity to experience virtuous action, it will be a reason to remove blaming for their immoral and criminal actions. Also, the difficulty of deliberation in ambiguous circumstances and the persistent ignorance that happens even for virtuous agents who are eager to learn moral and legal principles will remove blame from ignorant agents. It is because such people don't have any defect or evil in their character due to a lack of access to their understanding of goodness or due to the incompleteness of their knowledge. In fact, when moral perception is impaired due to deficient education, it can incapacitate the agent of true perception of societal values. This factor, in its turn, makes the agent to be unable to understand that his action is wrong. Furthermore, exposure to morally ambiguous circumstances can hinder the agent's ability to correctly apply moral principles or legal rules to concrete instances. It is important to recognize that moral

knowledge is perfected through experiential learning, and no individual possesses a prior knowledge of the full spectrum of moral values. In fact, Exceptions to removing blame from ignorant agents are based on the difficulty in knowing, not the impossibility; For this reason, applying the teachings of this theory make more ignorant offenders out of the realm of blameworthy.

Conclusion

Based on the research findings, it seems that individuals who commit immoral or criminal acts due to drunkenness or any momentary state are less blameworthy than individuals who commit such acts whereas they are attentive. Therefore, it is appropriate for the legislator to consider a milder reaction in cases where drunkenness causes ignorance of the law. It is also suggested that the legislator consider harmed moral perception, deficient moral development, the difficulty of deliberating, and perpetual ignorance as grounds for removing criminal blame. Consequently, applying the teaching of virtue ethics, can offer valuable normative insights for legislators about ignorance of law.

Keywords:

Ignorance, Moral Perception, Moral Development, Difficulty of Deliberation, Character.

مقدمه

نظریه اخلاق فضیلت که در میان نظریه‌های اخلاقی پیشینه‌ای بلند دارد، در دهه‌های اخیر افزون بر فیلسوفان، مورد توجه حقوق‌دانان کیفری نیز قرار گرفته است. قدمت این نظریه به یونان باستان برمی‌گردد. آن‌چنان که برخی از نویسندگان آغازگر اصلی مباحث مربوط به فضیلت را سقراط دانسته و افلاطون و ارسطو را ادامه‌دهنده راه او می‌دانند. در واقع، تحقیق سازمان‌یافته در مورد فضایل را افلاطون بنا نهاد؛ اما تبیین کلاسیک فضایل را ارسطو انجام داد.^۱ افلاطون و به‌ویژه ارسطو پایه‌گذاران اخلاق فضیلت‌اند. اخلاق فضیلت در چین نیز قدمتی دیرینه دارد.^۲ با این حال، این نظریه با ظهور رنسانس و تحولات حوزه اخلاق در دوره مدرن، در سایه قرار گرفت. آن‌گونه که مک‌این‌تایر عواملی همچون ظهور نهضت روشنگری، نظرات کانت، سودگرایی، عاطفه‌گرایی و ... را دلیلی برای به انزوا رفتن اخلاق فضیلت می‌داند.^۳ انتشار مقاله الیزابت آنسکوم در ۱۹۵۸ موجب احیای اخلاق فضیلت شد.^۴ آنسکوم با رویکردی انتقادی به دو نظریه اخلاق وظیفه‌گرا و سودانگار بر مسائلی مانند فضیلت‌ها، انگیزه‌ها، شخصیت و خصوصیت اخلاقی، دوستی، روابط خانوادگی و معنای حقیقی سعادت تأکید کرد.^۵ به اعتقاد آنسکوم مفاهیم تعهد و وظیفه به عبارتی تعهد و وظیفه اخلاقی و آنچه اخلاقاً درست و نادرست است، باید کنار گذاشته شود.^۶

در این نظریه هنجاری تأکید بر رشد اخلاقی، منش اخلاقی، ارزش ذاتی فضیلت‌ها، نقش معرفت‌شناسانه قدیس اخلاقی، رابطه میان فضیلت و معرفت‌شناسی و سرانجام، انگیزه است.^۷

نگاه نوین این نظریه به جهل حکمی که موضوع مقاله حاضر است، به نوبه خود می‌تواند مبنایی برای مقررات قانونی باشد. از آنجا که در این نظریه تعلیم و تربیت اهمیت بسزایی در شکل‌گیری منش و کسب فضایل و رذایل اخلاقی دارد و از آنجا که در ارزیابی سهم فاعل اخلاقی در شکل‌گیری منش و همچنین برای چگونگی مواجهه با او در برابر اعمالش، نحوه تعلیم اخلاقی او در دوران کودکی و همچنین خصلت‌های ذاتی او در نظر گرفته می‌شود، واکاوی مراحل رشد اخلاقی افراد به‌ویژه مرحله شکل‌گیری منش اولیه و تجربی، اهمیت بسزایی دارد؛ این واکاوی همچنین می‌تواند موجب خوانشی نوین از جهل حکمی شود.

رویکرد نوین نظریه اخلاق فضیلت به جهل زمینه‌ساز طرح این پرسش است که: نقش جهل به کلیات در سرزنش‌پذیری رفتار چیست و با چه چالش‌هایی مواجه است؟ همچنین در شرایط جهل به کلیات اخلاقی و قوانین، در مواردی که هیچ عذر معاف‌کننده‌ای وجود نداشته باشد، با توجه به نوع منش مرتکب، چگونه باید نسبت به او واکنش نشان داد؟

۱. خزاعی، زهرا، *اخلاق فضیلت*، تهران: حکمت، چاپ اول، ۱۳۸۹، صص ۱۹-۲۰.

۲. هرست هاوس، روزالین، ۲۰۱۲، «اخلاق فضیلت»، ترجمه هاشم قربانی، *نشریه اطلاعات حکمت و معرفت*، دوره ۱۲، شماره ۶، ۱۳۹۶، ص ۱۲.

۳. خزاعی، پیشین، صص ۲۳-۲۴.

۴. ریچلز، جیمز، ۱۹۹۳، *فلسفه اخلاق*، ترجمه آرش اخگری، تهران: حکمت، چاپ پنجم، ۱۳۹۷، ص ۲۴۱.

۵. هرست هاوس، پیشین.

۶. Anscombe, G.E.M. "Moral Modern Philosophy", *Journal of the Royal Institute of Philosophy*, Volume 33, Issue ۱۲۴, ۱۹۵۸, P ۱.

۷. خزاعی، پیشین، ص ۴۳.

این پژوهش با روشی توصیفی-تحلیلی با تمرکز بر رویکرد ارسطو به عنوان پایه‌گذار اخلاق فضیلت، نخست به تبیین جهل به کلیات اخلاقی می‌پردازد. سپس نقش جهل به کلیات اخلاقی را در سرزنش‌پذیری رفتار در قالب قاعده کلی و استثناهای آن با نگاهی به چگونگی شکل‌گیری منش افراد بررسی می‌کند و بازتاب‌های قانونی آن را واکاوی می‌نماید. در پایان نیز به بیان نتایج حاصل از کاربرست خوانش اخلاق فضیلت از جهل می‌پردازد.

۱. تبیین جهل به کلیات از نگاه اخلاق فضیلت

گاه عمل ارتكابی در اثر «جهل به جزئیات»^۱ مهم و اساسی مربوط به عمل انجام می‌شود که به آن جهل موضوعی نیز گفته می‌شود و گاه ناشی از «جهل به کلیات»^۲ است. جهل به کلیات ممکن است جهل به کلیات اخلاقی یا قانونی باشد، مانند جهل به لزوم پرداخت دین. در چنین حالتی فاعل اخلاقی به حکم مربوط به عمل خود ناآگاه است. در این مورد گفته می‌شود که فاعل در حالت جهل عمل می‌کند و چنین عملی عمدی است؛ زیرا فاعل در مورد هیچ یک از جزئیات مهم و اساسی عمل که علم به آن شرط عمدی بودن است، ناآگاه نیست.

جهل به کلیات اخلاقی ممکن است ناشی از تقصیر فاعل اخلاقی باشد؛ برای مثال جهل فرد مست یا عصبانی به درستی یا نادرستی عمل ارتكابی‌اش. در موارد خشم، فاعل پیش از اینکه شانس دسترسی به واکنش عاقلانه را داشته باشد، مغلوب روح خود می‌شود. در این مواقع فاعل از فرمان عقل خود کاملاً پیروی نمی‌کند. خشم، ضعف اراده و مستی با آنکه متفاوت‌اند، هر سه باعث می‌شوند که فاعل به شیوه‌ای کامل به امور کلی اخلاقی نپردازد. باین‌حال، فاعل مست یا خشمگین که در اثر جهل به کلیات اخلاقی عمل می‌کند، ممکن است در خصوص جزئیات مربوط به عمل خود چه یک مورد و چه بیشتر نیز دچار جهل شود.^۳

اگر این خوانش را بپذیریم که فاعل مست یا عصبانی مانند فاعل آکراتیک^۴ به صورت موقت از آنچه باید به آن عمل کند، غافل است، جهل او در مورد آنچه شایسته است، کاملاً شبیه جهل در مورد همان چیز در حال هوشیاری نیست. در مواردی که فرد همیشه نسبت به آنچه شایسته است، در جهل است، جهل او به علت یک وضعیت پایدار است. درحالی‌که فرد مست یا خشمگین به علت یک وضعیت موقتی در جهل است. تمایل به نوشیدن شراب به صورت افراطی نشانگر

۱ Ignorance of Particulars

۲ Ignorance of Universals

۳ O'Hagan, P. "Moral Ignorance and Blameworthiness in Aristotle's Nicomachean Ethics", Master Thesis, McMaster University, Hamilton, 2016, PP 21-23.

۴. ادعا می‌شود که فاعل آکراتیک فاعلی است که می‌داند که عمل درست کدام است؛ اما درست بعد از تصمیم‌گیری برای انجام عمل صحیح به علت غلبه احساسات، مخالف با تصمیم خود عمل می‌کند. درواقع به گفته برخی فاعل آکراتیک برخلاف دانش خود عمل می‌کند؛ زیرا لذت، رنج، خشم یا سایر احساسات بر او غلبه می‌کند.

Liu, W. "Ignorance in Plato's Protagoras: An Inquiry into Humanity's Dark Side", *Phronesis*, Volume 67, Issue 3, 2022, P 319.

باین‌حال به نظر می‌رسد، دانش فاعل آکراتیک دانشی حقیقی نیست؛ زیرا کسی که دارای دانشی حقیقی باشد، آن دانش در او ملکه شده و باعث می‌شود تا مغلوب احساسات نشده و مطابق دانش خود عمل کند. به این دلیل بهتر است بگوییم فاعل آکراتیک دچار جهل به کلیات اخلاقی است و دانش او در لحظه تصمیم‌گیری به علت حقیقی نبودن آن مانع غلبه احساسات و انجام عمل نادرست نخواهد شد. آنچنان که به نظر برخی سقراط برخلاف بسیاری از ادعاها، فاعلان آکراتیک را به آنچه خیر و یا شر است آگاه نمی‌داند؛ زیرا دانش نه تنها افراد را قادر می‌کند تا مطابق با حقیقت عمل کنند بلکه موجب می‌شود علی‌رغم جلوه‌های متعارض، تصمیمی درست بگیرند.

Ibid, PP 318-319.

وضعیت بد منش فاعل است؛ با این حال مانند جهل کامل و تمام‌عیار در مورد کلیات اخلاقی نیست. فردی که در وضعیت موقتی جهل مانند مستی یا خشم قرار دارد در مقایسه با فردی که همیشه در این وضعیت است، انتخاب یا کنترل بیشتری دارد که در وضعیت جهل و غفلت قرار بگیرد یا نگیرد.^۱

فرض دیگر در مورد اعمال ناشی از جهل به کلیات اخلاقی فرض بی‌تقصیری فاعل است؛ مانند اعمال ناشی از «ادراک اخلاقی آسیب‌دیده»^۲ ابهام اوضاع و احوال و «جهل دائمی»^۳ این اعمال با وجود عمدی بودن، مورد بخشش قرار می‌گیرند. در ادامه، وضعیت مسئولیت فاعل اخلاقی در برابر هر یک از این اعمال را بررسی می‌کنیم.

۲. نقش جهل به کلیات اخلاقی در سرزنش‌پذیری رفتار

با آنکه فاعل اخلاقی در برابر اعمال ناشی از جهل به کلیات اخلاقی و قانونی مسئول است، شرایطی وجود دارد که در صورت تحقق آنها فاعل اخلاقی با وجود عمدی بودن رفتار ارتكابی، سرزنش نخواهد شد. در این قسمت به مطالعه قاعده کلی در این باره و استثناهای آن خواهیم پرداخت.

۲.۱. بی‌تأثیری جهل به کلیات در نفی مسئولیت

قاعده کلی این است که اعمال انجام شده در فرض جهل به کلیات اخلاقی، عمدی است؛ زیرا ارسطو فاعلان رذیلت‌مند را به سبب اعمالشان قابل سرزنش می‌داند، درحالی‌که اعمال آنها در حالت جهل به کلیات اخلاقی انجام شده - است. بنابراین انجام عمل نادرست به سبب جهل به کلیات - با فرض اینکه نحوه رشد و تربیت افراد فرصت فراگیری چگونگی انجام عمل صحیح را برای آنها فراهم کرده باشد - موجب سرزنش است.^۴

نکته دیگر اینکه گاه فاعل اخلاقی ضمن اینکه در اثر جهل به کلیات اخلاقی در وضعیتی همچون مستی قرار می‌گیرد و مستی به علت غیراخلاقی بودن سزاوار سرزنش است، عمل ناشایستی را در چنین وضعیتی انجام می‌دهد که نه به علت جهل به جزئیات عمل، بلکه به علت جهل به کلیات اخلاقی، یعنی صحیح یا نادرست بودن عمل، رخ می‌دهد. در این مورد به نظر می‌رسد که اگر فاعل اخلاقی اختیار و کنترل خود بر عمل را به علت مستی از دست نداده باشد، هم به سبب مستی سزاوار سرزنش است و هم به سبب عمل ناشی از جهل؛ زیرا عمل ناشی از جهل در چنین شرایطی عمدی محسوب می‌شود. لکن میزان سرزنش فاعل مست در چنین شرایطی کمتر از فاعلی است که جهل او به کلیات، ناشی از یک خصلت پایدار است و در نتیجه چنین خصلتی عمل ناشایستی را انجام می‌دهد. جهل فاعل مست یا خشمگین در مقایسه با فاعلی که در شرایط هوشیاری و ناشی از یک وضعیت شخصیتی پایدار دچار جهل است، جهلی کامل و تمام‌عیار نیست.

ارسطو مستی و خشم را ذیل عمل آکراتیک بررسی می‌کند و وضعیت فاعل آکراتیک را با وضعیت فاعل مست از آن جهت مقایسه می‌کند که هر دو دچار جهل موقت به کلیات هستند، به این دلیل می‌توان گفت فاعل مست و خشمگین، مانند فاعل آکراتیک عمل می‌کنند. به این معنا که فاعل خشمگین نیز مانند فرد آکراتیک با اینکه قادر به استدلال است، به شیوه‌ای کامل و درست به کلیات دسترسی ندارد و این باعث می‌شود تا به صورت موقت از آنچه باید انجام دهد، غافل

^۱O' Hagan, Op. Cit., P 23.

^۲Harmed Moral Perception

^۳Persistent Ignorance

^۴Ibid, PP 26-27.

شود. بنابراین می‌توان گفت فرد مست یا خشمگین همانند فاعل آکراتیک، در مقایسه با فاعل رذیلمند سزاوار سرزنش کمتری است، همچنان که از نظر آکوئیناس فاعل آکراتیک سزاوار سرزنش است، اما نه به اندازه فاعل رذیلمند.^۲ برابر دیدگاه ارسطو، فاعل رذیلمند مطابق با تصمیم خود عمل می‌کند، ولی عمل فاعل آکراتیک برخلاف تصمیم است. برخلاف فاعل آکراتیک فاعل رذیلمند معتقد است که در هر موقعیتی باید همان عملی را که انجام داده است، انتخاب می‌کرد. این فرد به شر بودن عمل خودش ناآگاه است و هیچ پشیمانی در مورد عملش ندارد. ارسطو اصطلاح آکراسیا را در مورد کسی که شخصیتش در مقایسه با فاعل رذیلمند، شرارت کمتری دارد، استفاده می‌کند.^۳ زیرا انگیزه فاعل آکراتیک نشان می‌دهد که عمل ناشایست او از روی تأمل و تصمیم انجام نشده است، بلکه به دلیل مداخله ترس، خشم، وسوسه و ... آن عمل را مرتکب شده است.^۴ به این دلیل است که فاعل آکراتیک کمتر از فاعل رذیلمند سزاوار سرزنش است.

۲.۲. چالش‌های پذیرش مسئولیت در فرض جهل به کلیات

ارسطو معتقد است جهل به اصول کلی اخلاقی دلیلی برای سرزنش است؛ اما از این ادعای او این نتیجه حاصل نخواهد شد که فقط جهل به اصول کلی اخلاقی دلیلی برای سرزنش است. همچنین نتیجه این گفته او این نیست که چنین جهلی همیشه دلیلی برای سرزنش خواهد بود.^۵

استدلال ارسطو برای غیرعمدی نبودن اعمال ناشی از جهل به کلیات، این نتیجه را در پی خواهد داشت که برخی از این دسته اعمال عمدی‌اند. حتی این امکان نیز وجود دارد که ارسطو تمام اعمال انجام شده در فرض جهل به کلیات را به دلیل همخوانی آنها با تعریف او از عمدی بودن، عمدی بداند. با این وجود، این نتیجه حاصل نمی‌شود که او همچنین معتقد است که تمام چنین اعمالی قابل سرزنش هستند؛ هرچند دیدگاه رایج سرزنش چنین اعمالی را ضروری می‌داند. با خوانشی جدید می‌توان گفت، برخی از اعمال بد و نه تمام آنها که در وضعیت جهل به کلیات انجام می‌شوند، قابل سرزنش‌اند. چنین خوانشی از دیدگاه ارسطو با اظهار نظر او که در متنی دیگر مطرح کرده است سازگار است. پذیرفتن این امر که سزاوار سرزنش یا تحسین بودن برای اثبات عمدی بودن یک عمل کافی است، الزاماً به معنای آن نیست که قابل سرزنش یا تحسین بودن ویژگی ضروری اعمالی است که در حالت جهل به کلیات انجام می‌شوند.^۶ در واقع، اظهارات ارسطو نشان می‌دهد که فقط اعمال عمدی به طرز مناسبی موضوع سرزنش و تحسین هستند. این اظهارات کاملاً سازگار با دیدگاه دیگر او است که برخی از اعمال عمدی را سزاوار «سرزنش کامل (حداکثری)» نمی‌داند.^۷

^۱ Ibid, PP 21-23.

^۲ Kent, B. "Aquinas and Weakness of Will", *Philosophy and Phenomenological Research*, Volume 75, Issue 1, 2007, P 74.

^۳ Barney, R. "Becoming Bad: Aristotle on Vic and Moral Habituation", In: Caston, V. (ed.), *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, Volume 57, Oxford; Online edn, Oxford Academic, ۲۰۲۰, P ۲۸۹.

^۴ Murray, D. "Situationism, Going Mental, and Modal Akrasia", *Philosophical Studies*, Volume 172, Issue 3, 2015, P 721.

^۵ O' Hagan, Op. Cit., P 28.

^۶ NE 1110b024-1110b33.

^۷ Ibid, P 33.

^۸ Fully Blameworthy

با توجه به دلایل پیش‌گفته، به‌رغم قاعده کلی سرزنش‌پذیری اعمال ناشی از جهل به کلیات، ارسطو در مورد عدم سرزنش اعمال ناشی از جهل به قانون معیاری را ارائه می‌دهد که به جهل به کلیات اخلاقی نیز قابل تعمیم است؛ زیرا جهل به قانون مصداقی از جهل به کلیات است. یکی از این معیارها عدم الزام فاعل، به کسب اطلاع از قانون است و دیگری دشواری اطلاع یافتن از آن. در صورت تحقق یکی از این معیارها فاعل بنابر اظهارات ارسطو قابل مجازات نخواهد بود.^۲

ملاک دشواری کسب اطلاع از قانون، نامعقول بودن انتظار کسب اطلاع است نه امکان‌ناپذیر بودن آن. برابر معیار امکان‌پذیری، در صورتی که فرد می‌توانسته با تلاش فراوان نسبت به قوانین علم یابد، جهل فاعل به قوانین، به خود او منتسب بوده و عذر محسوب نمی‌شود؛ اما بر اساس معیار معقول بودن، باید بررسی شود که آیا از افراد انتظار می‌رود تا از قوانین مطلع باشند یا خیر. بنابراین، ملاک معقول بودن این اجازه را می‌دهد که افراد با وجود امکان کسب اطلاع از قانون به دلیل اینکه اطلاع از آن بسیار دشوار بوده است، مورد بخشش قرار گیرند.^۳ از آنجا که جهل به قانون مانند جهل به کلیات اخلاقی، جهل به کلیات محسوب می‌شود، تمسک به ملاک دشوار بودن کسب علم که ارسطو به‌عنوان استثنایی برای پذیرش جهل به قانون پذیرفته است، مبنایی را برای پذیرش الزامی نبودن سرزنش اخلاقی فاعلان جاهل به کلیات اخلاقی در شرایطی خاص، فراهم می‌کند. تمرکز بر اظهارات ارسطو در خصوص مراحل آموزش اخلاقی و اهمیت کسب رذایل و فضایل از طریق روند خوگیری نشان از این امر مهم دارد که در شرایطی خاص انتظار آگاه بودن و کسب علم در مورد کلیات اخلاقی، انتظاری نامعقول خواهد بود و در نتیجه به علت دشواری کسب علم در خصوص کلیات اخلاقی، سرزنش فاعل اخلاقی در برابر عمل انجام شده در جهل به کلیات اخلاقی قابل توجیه نخواهد بود. ملاک‌های مربوط به دشواری کسب علم در خصوص کلیات اخلاقی، به نوبه خود، مبنایی برای مصادیق مربوط به دشواری کسب علم در خصوص مقررات قانونی فراهم خواهد کرد. در ادامه موارد مربوط به دشواری کسب آگاهی در مورد کلیات اخلاقی را بررسی خواهیم کرد.

۱,۲,۲. دشواری کسب آگاهی با توجه به مراحل رشد اخلاقی

از نظر ارسطو، ویژگی‌های شخصیتی در اثر فعالیت‌های افراد شکل می‌گیرد؛ به این دلیل نوع فعالیت‌ها و اعمالی که افراد انجام می‌دهند، بسیار اهمیت دارد. بنابراین روند خوگیری در سنین پایین، بسیار مهم است.^۴ در واقع شکل‌گیری منش از دوران کودکی به وسیله فعالیت‌هایی که فرد انجام می‌دهد آغاز می‌شود. تربیت افراد در دوران کودکی بر منش آنها در بزرگسالی تأثیرگذار است.^۵

^۱ Ibid, P 38.

^۲ Ibid, P 59.

^۳ Ibid, P 72.

^۴ Aristotle, *Nicomachean Ethics*, Translated and Edited by: Roger Crips, Cambridge University Press, 2004, 1103b, P 23.

^۵ Elliott, J. R. "Aristotle on the Voluntariness of Vice", *Proceeding of the Boston Area Colloquium of Ancient Philosophy*, Colloquium 3, Volume 36, 2021, PP 67-68.

در خوانش برنیت^۱ از دیدگاه ارسطو، رشد اخلاقی فرد شامل یادگیری آنچه باید بیاموزد (خیر) و یادگیری چرایی انجام آن است. از نظر او ارسطو رشد اخلاقی را هم شامل «رشد عاطفی»^۲ و هم شامل «رشد شناختی»^۳ می‌داند. رشد عاطفی مطابق است با آنچه فرد باید بیاموزد و رشد شناختی مطابق با فراگیری چرایی است. منظور از آنچه فرد باید بیاموزد امر خیر و خوب است. فراگیری امر خوب با تربیت صحیح حاصل می‌شود. از طریق فرایند خوگیری افراد به امر خوب و فضیلت‌ها دست پیدا می‌کنند. باین‌حال در سال‌های اول زندگی، فضیلت حقیقی شکل نمی‌گیرد؛ زیرا نیاز است تا افراد از طریق آموزش و استفاده از دلایل شخصی‌شان، علت خوبی اموری را که به عنوان امر خیر به آنها آموزش داده شده است، فراگیرند. باین‌حال، کسانی که در دورهٔ کودکی مرحلهٔ اول آموزش در خصوص فضیلت‌ها و امر خوب را آموخته‌اند، در بزرگسالی آمادگی بهتری برای فراگیری جزئیات امر خیر و چرایی آن خواهند داشت.^۴

به نظر ارسطو، افرادی که در سال‌های کودکی از طریق خوگیری برای شناخت آنچه خوب است، تعلیم ندیده‌اند، نقطهٔ آغاز مناسبی برای دستیابی به فضیلت نخواهند داشت. برای چنین اشخاصی دستیابی به فضیلت در سال‌های میانی یا پایانی زندگی‌شان، دشوار خواهد بود. برای آنها دشوار است بتوانند آنچه را خوب و خیر است، بشناسند.^۵ در واقع افراد بر نیروهایی که بر رشد خصوصیات اخلاقی آنها در دوران طفولیت تأثیرگذار است، کنترل ندارند. کسانی که به عنوان اولین آموزش‌دهندگان به آموزش کودکان می‌پردازند، بر چگونگی شکل‌گیری منش آنها بسیار تأثیرگذار خواهند بود.^۶

تنها افرادی که از آموزش ضعیف اخلاقی برخوردار بوده‌اند، در فراگیری خیر دچار سختی نمی‌شوند. از نظر ارسطو، افرادی که قبلاً نیز از آموزش صحیح اخلاقی برخوردار بوده‌اند، ممکن است در بزرگسالی با مشکل روبه‌رو شوند؛ زیرا این واقعیت که آنها از آموزش اخلاقی برخوردار بوده‌اند و انسان‌های خوبی‌اند به این معنا نیست که کاملاً خوب‌اند. بنابراین هم کسی که از تربیت اخلاقی صحیح برخوردار بوده و هم کسی که از این نوع تربیت محروم بوده است، برای اینکه دارای فضیلت حقیقی شود، به درک چرایی کسب فضیلت‌ها و خوبی نیاز دارد. دیدگاه‌های اخلاقی، دستیابی به چرایی را الزامی نمی‌دانند اما از آنجا که ارسطو این امر را برای کسانی که از آموزش اخلاقی صحیح بهره‌مند بوده‌اند، مفید می‌داند، از نظر او برای کسانی که به خوبی آموزش دیده‌اند، دستیابی به فضیلت بدون چنین تعلیماتی دشوار است. همچنین برای کسانی که از تربیت خوبی برخوردار نبوده‌اند، هم دستیابی به امر خوب و هم درک چرایی آن دشوار است.^۷

اعتقاد به درجه‌های مختلف دشواری که به‌طور ضمنی در دیدگاه ارسطو وجود دارد، اثبات می‌کند که چه بسا بتوان دشواری کسب آگاهی را در موارد مربوط به جهل به کلیات نیز جاری دانست. منظور از دشواری کسب اطلاع از کلیات اخلاقی این نیست که اطلاع یافتن خیلی سخت باشد؛ دشواری گسترده و وسیع‌تری دارد. با در نظر گرفتن اثرات ناتوان‌کنندگی رشد ضعیف اخلاقی در آیندهٔ افراد و اینکه این دسته از افراد نقطهٔ شروع مناسبی برای دسترسی به فضیلت

۱) Burnyeat

۲) Emotional Development

۳) Cognitive Development

۴) O' Hagan, Op. Cit., PP 78- 79.

۵) Ibid, PP 80-81.

۶) Meyer, S. S. *Aristotle on Moral Responsibility: Character and Cause*, New York: Oxford University Press, 2011, P 123.

۷) O' Hagan, Op. Cit., P 81.

نداشته‌اند، انتظار غلبه بر چنین سختی‌هایی از سوی این افراد و انجام عمل به شیوه‌ای فضیلت‌مندانه غیرمعقول خواهد بود. بدین‌سان ارسطو تأیید می‌کند که برخی از دشواری‌ها برای اینکه فاعل را غیرمقصر بدانیم، کافی است.^۱ از نظر لارنس،^۲ رشد اخلاقی شامل سه مرحله می‌شود: مرحله اول منش اولیه، مرحله دوم منش تجربی و مرحله سوم منش مناسب است. مرحله منش اولیه به برخی از انواع خوگیری نیاز دارد و در سنین آغازین رخ می‌دهد. در این مرحله، اطرافیان، فرد را هدایت می‌کنند؛ اما در مرحله بعد که مربوط به منش تجربی است فاعل بر رشد اخلاقی خود کنترل دارد. در این مرحله فرد هم خودش آنچه را خیر و اخلاقی است کشف می‌کند و هم از تربیت دیگران برخوردار است و از این طریق به نقطه آغاز برای زندگی فضیلت‌مندانه دسترسی پیدا می‌کند.^۳ این مرحله و مرحله نخست شبیه چیزی است که برنیت آن را کسب آنچه که خیر است می‌نامد.^۴

در مرحله منش مناسب، فرد خیر را برای خود خیر می‌خواهد نه فقط از روی خوگیری. در این مرحله فرد دیدگاه خودش را دارد. در مورد فرد ردیلمند نیز چنین است. او دیدگاه غلطی دارد که دیدگاه خود او است و فقط از روی خوگیری و تربیت دیگران به دست نیامده است. اگر خوانش لارنس از ارسطو درست پایه‌گذاری شده باشد، اعمال انجام شده توسط فرد در مرحله منش مناسب، شبیه اعمال ناشی از تصمیمی است که ارسطو آنها را بهترین نشانه از منش فرد می‌داند. فاعل در برابر اعمال ناشی از این نوع منش، مسئولیت کامل دارد. منش تجربی نیز عمل ناشی از تصمیم را دربر می‌گیرد؛ اما با تجربه و تعهد کمتری نسبت به اعمال ناشی از منش مناسب. هر کدام از مراحل قبلی منش، تأثیر مهمی در مراحل بعدی دارد. بنابراین، فاعلی که به‌خوبی فضیلت‌های طبیعی او پرورش نیافته یا فاعلی که در مرحله اولیه منش از رشد نادرست اخلاقی برخوردار بوده است، برای کشف خیر و خوبی سختی بیشتری متحمل می‌شود.^۵

در مرحله تجربی، فاعل ممکن است با اوضاع و احوال ضروری برای رشد دانش مناسب در مورد خیر مواجه نشده باشد؛ برای مثال فردی که بدون تجربه فرصتی برای انجام عمل شجاعانه پرورش یافته، نمی‌تواند شجاعانه عمل کند؛ همچنان که کسی که در فقر رشد کرده است، نمی‌تواند سخاوتمندانه عمل کند. این افراد فرصتی برای رشد دانش در خصوص فضیلت ندارند. به اعتقاد برخی دیگر، تجربه باعث می‌شود تا افراد بتوانند به کسب فضایل نائل شوند؛ زیرا از نظر ارسطو فضیلت‌مند شدن تنها از طریق انجام فعالیت‌های فضیلت‌مندانه امکان‌پذیر است.^۶

دیدگاه ارسطو مبنی بر قابل بخشش بودن جهل در صورتی که فاعل برای جهلش مسئول نباشد یا جهل او در کنترلش نباشد، نشان می‌دهد فردی که در شرایط رشد اخلاقی نامناسبی پرورش یافته است، اگر اوضاع و احوال رشد اخلاقی او موجب غیرممکن یا غیرمحتمل شدن کسب آگاهی شود، عمل ناشی از جهل او قابل بخشش خواهد بود. بنابراین رشد نادرست اخلاقی و یا در اختیار نداشتن فرصت انجام اعمال صحیح و فضیلت‌مندانه، کسب علم در مورد کلیات اخلاقی را تقریباً غیرممکن می‌کند. در چنین شرایطی ارسطو بخشش را پاسخ مناسبی به جهل فاعل می‌داند. با توجه به غیرمعقول

^۱ Ibid, PP 81-82.

^۲ Lawrence

^۳ Lawrence, G. "Acquiring Character: Becoming Grown-Up", In: Pakaluk, M. and Giles Pearson (eds.), *Moral Psychology and Human Action in Aristotle*, New York: Oxford University Press, 2011, PP 279-281.

^۴ O' Hagan, Op. Cit., P 83.

^۵ Ibid, P 84.

^۶ Ibid, P 85.

^۷ Meyer, Op. Cit., P 124.

بودن ملاک دشواری از نظر ارسطو و نه غیرممکن بودن آن، افرادی که بدترین شرایط رشد اخلاقی را نداشته‌اند؛ اما از تعالیم درست اخلاقی بی‌بهره بوده‌اند و افرادی که فرصت‌های زیادی برای انجام عمل فضیلت‌مندانه نداشته؛ اما از فرصت‌های کم بی‌بهره نبوده‌اند، در صورت ارتکاب عمل ناشایست به سبب جهل به کلیات اخلاقی مورد بخشش قرار خواهند گرفت.^۱

۲,۲,۲. دشواری تأمل و توجیه جهل به کلیات

از نظر ارسطو یافتن حد وسط نیاز به روند تأمل دارد و با فرض دشوار بودن تأمل مواردی از جهل به کلیات وجود دارد که ممکن است قابل سرزنش نباشد، حتی برای کسانی که از تربیت صحیح برخوردار بوده‌اند. اولین مورد مربوط به دانشی است که افراد هنگام عمل آن را در اختیار دارند. دومین مورد مربوط به ماهیت نامحدود ادراک شخصی فاعل از سعادت است.^۲

یک فاعل فضیلت‌مند ممکن است با توجه به اوضاع و احوالی که با آن مواجه است، بدون توجه به کلیات اخلاقی که فراگرفته، عمل کند.^۳ از نظر سگویک اوضاع و احوالی که فرد فضیلت‌مند در آن قرار گرفته، ممکن است کل ادراک فاعل فضیلت‌مند از زندگی خوب را فعال نکند، بلکه فقط قسمتی از آن را فعال نماید. با این وجود، قسمتی که فعال می‌شود مبتنی بر کل ادراک فاعل فضیلت‌مند است.^۴ از نظر او فاعل اخلاقی همیشه با تمام اموری که در ذهن او سودمند است، هماهنگ عمل نمی‌کند. فاعل در لحظه عمل، به‌ویژه در شرایط فوری و ناگهانی، یک فهرست آماده از موضوعات و دستور به انجام خیر را در ذهن ندارد. در صورت واضح نبودن اوضاع و احوال، او نمی‌تواند ویژگی‌های مرتبط دیدگاهش در مورد خیر را به اوضاع و احوالی که با آن مواجه است، ربط دهد. اگر سوای اوضاع و احوال، از این فرد درباره آنچه خوب است، پرسیم یا اوضاع و احوال تا اندازه‌ای واضح باشند، فاعل، درست و فضیلت‌مندانه عمل خواهد کرد. بنابراین یک فاعل خوب ممکن است به دلیل جهلش مسئولیت کامل نداشته باشد.^۵

دومین وضعیتی که تأمل موفقیت‌آمیز با دشواری مواجه می‌شود، فرض جهل دائمی است. از نظر ارسطو حتی دیدگاه یک فرد خوب در مورد زندگی کامل نیست. کامل نبودن دانش ممکن است در پرتو بحث‌های قبلی در مورد آموزش اخلاقی تصدیق شود. از نظر ارسطو افراد بخشی از آنچه را صحیح است درک می‌کنند، نه تمام آن را. این دانش غیرکامل از طریق تجربه و آموزش تکمیل می‌شود.^۶

ما برای اینکه به دیدگاه شخصی خودمان در زندگی برسیم، باید با تمییز دادن میان تجربیات زندگی خود و حذف ناهمگونی‌ها و برطرف کردن جهل عمل کنیم. این تجربیات قبل از اعمال ما ایجاد نمی‌شوند، بلکه در میان اعمال ما ایجاد می‌شوند. بنابراین برخورداری از دانش کامل در مورد آنچه سودمند است، قبل از انجام عمل به هیچ وجه حتی برای فردی که مشتاق است و به‌خوبی آموزش دیده است، آسان نیست. در نتیجه، افزون بر کسانی که از آموزش صحیحی

^۱O' Hagan, Op. Cit., PP 85-86.

^۲Ibid, P 91.

^۳Ibid.

^۴Segvic, H. "Deliberation and Choice in Aristotle", In: Pakaluk, M. and Giles Pearson (eds.), *Moral Psychology and Human Action in Aristotle*, New York: Oxford University Press, 2011, P 173.

^۵O' Hagan, Op. Cit., PP 91-93.

^۶Ibid, P 93.

برخوردار نبوده و کسانی که فرصت مناسبی برای عمل نیکو نداشته‌اند، دسته دیگری از افراد نیز در برخی از اوضاع و احوالی که ورای انتظارات مربوط به انجام عمل متعارف است، انجام عمل صحیح برایشان دشوار است. افرادی که ادراکشان از زندگی خوب به‌طور موقت مبهم می‌شود (نه به دلیل رذیلت و یا احساسات) یا کسانی که ادراکشان از زندگی خوب کامل نیست، معیار دشواری را دارند؛ اما نه به اندازه کسانی که از آموزش صحیح برخوردار نبوده یا فرصت مناسب برای عمل فضیلت‌مندانه نداشته‌اند.^۱

۲،۲،۳. دشواری کسب آگاهی و عذر ادراک اخلاقی آسیب‌دیده

ادراک اخلاقی آسیب‌دیده به‌عنوان یکی از دلایلی که جهل فاعل به کلیات اخلاقی را توجیه می‌کند، به علت ناتوان‌سازی افراد در زمینه رشد عاطفی موجب می‌شود که افراد از ادراک هنجارهای اخلاقی و همچنین اطاعت از قوانین ناتوان شوند. چنین عذری توسط نیکل سوقی^۲ مطرح شد. او در مورد پرونده اونگون^۳ که مرتکب جرایم بین‌المللی شده بود، به چنین عذری اشاره می‌کند. اونگون در کودکی ربوده شده و به سازمان ال آر ای^۴ انتقال یافته بود. او تحت آموزش‌های نظامی سخت قرار گرفت. یکی از رسم‌ها در چنین گروه‌هایی این بود که سربازان جدید باید یکی از دوستان یا اعضای خانواده خود را بکشند؛ در غیر این صورت کشته می‌شدند. بعضی هم در مراحل بعدی مجبور می‌شدند تا خون بزه‌دیدگان کشته شده را بخورند یا جسد آنها را قطعه‌قطعه کنند. اهداف چنین سازمان‌هایی آموزش‌های نظامی و مهارت‌های زنده ماندن نیست؛ بلکه هدف، از بین بردن اراده و به دست آوردن سطح بالایی از تسلط و کنترل بر سربازان است. کودکان در مقایسه با بزرگسالان قابل انعطاف‌اند و به راحتی تحت کنترل قرار می‌گیرند.^۵

به این ترتیب، در رشد عاطفی این کودکان اختلال ایجاد می‌شود و از آنجا که احساسات بر عقل عملی تأثیرگذار است و به ادراک اخلاقی انسان‌ها شکل و سو می‌دهد و در صورت رشد صحیح به مرحله اتخاذ تصمیم کمک می‌کند، چنین اختلالی به توانایی عقل عملی این کودکان در آینده و همچنین رشد اخلاقی آنها آسیب می‌زند.^۶ محیطی که این کودکان در آن پرورش می‌یابند، باعث می‌شود که به رذیلت‌های اخلاقی عادت کنند و این رذیلت‌ها در آنها به شکل ویژگی‌های منشی درآید. برخی برای این وضعیت اصطلاح «گمراهی اجباری»^۷ را به کار می‌برند تا توضیح دهند که چگونه بعضی از محیط‌ها شخص را به رذیلت عادت می‌دهد و بر رشد منشی او اثر می‌گذارد. این دیدگاه همسو با دیدگاه ارسطو است که معتقد است برخی افراد به دلیل عادت دادن بیمار یا وحشی می‌شوند؛ مانند کسانی که از کودکی مورد سوءاستفاده قرار می‌گیرند. با استنباط از نظر ارسطو می‌توان گفت برخی افراد نه تنها به دلیل خصلت‌هایشان مسئول نیستند، بلکه غیرمنطقی است که بگوییم خصلت‌های آنها از طریق اعمال ارادی شکل گرفته است. این مورد، شبیه گمراهی اجباری است که به آن اشاره شد.^۸

^۱ Ibid, PP 95-96.

^۲ Renée Nicole, Souris

^۳ Dominic Ongwen

^۴ Lord's Resistance Army

^۵ Souris, R. N. "Virtue Ethics, Criminal Responsibility, and Dominic Ongwen", *International Criminal Law Review*, Volume 19, Issue 3, 2019, PP 493-495.

^۶ Ibid, P 480.

^۷ Coercive Corruption

^۸ Ibid, PP 480-482.

بنابراین ادراک اخلاقی که نقش کلیدی در توانایی افراد برای انتخاب عمل صحیح دارد و پلی است میان قواعد اخلاقی انتزاعی و موقعیت‌های ویژه و همچنین ظرفیتی است برای قضاوت اخلاقی، در صورتی که افراد شرایط زیر را تجربه کنند، دچار اختلال و آسیب می‌شود:

۱. شخص در نتیجه عوامل محیطی که منجر به رشد اخلاقی ناقص می‌شود، ظرفیت محدودی برای ادراک اخلاقی عادی داشته باشد.

۲. شخص به نحو قابل سرزنشی در نقص ادراک اخلاقی خود نقش نداشته باشد.

۳. منطقاً نتوان از فرد انتظار داشت که این نقص را پیش از زمان عمل به سبب شرایطی که توانایی فرد را مختل می‌کنند، اصلاح کند.

۴. اینکه عمل خطای فرد را منطقاً بتوان نتیجه عدم توانایی او برای درک رفتار به‌عنوان خطا دانست.

برابر چنین عذری کسی که از فرصت‌های عادلانه برای اطاعت از قوانین و هنجارهای اخلاقی محروم بوده است، از عذر ادراک اخلاقی آسیب‌دیده برخوردار است و از مسئولیت معاف خواهد بود.^۲

بنابر نظرات پیش‌گفته، کسانی که دارای ادراک اخلاقی آسیب‌دیده‌اند، خواه در اثر سوءاستفاده در سازمان‌هایی همچون ال آر ای، خواه در اثر تربیت نادرست در خانواده در معرض رذیلت‌های اخلاقی قرار گرفته باشند، در برابر اعمال ناشی از جهل به کلیات اخلاقی و قانونی سرزنش نخواهند شد. در واقع در مورد چنین افرادی معیار کلی دشواری یادگیری اصول صحیح اخلاقی و قانونی صدق خواهد کرد. گویی تجربه چنین شرایطی از سوی افراد بیش از اینکه آنها را در معرض عنوان خطاکار یا مجرم قرار دهد، در کفه فردی آسیب‌دیده خواهد نشاند؛ زیرا آنها هیچ‌گونه کنترل و نقشی در شکل‌گیری منش خود نداشته‌اند.

۳. خوانش اخلاق فضیلت از جهل حکمی و مسئولیت کیفری

جهل حکمی از نگاه حقوق‌دانان به معنای این است که انسان به دلیل جهل نسبت به اوامر یا نواهی قانونگذار و یا در نتیجه درکی نادرست از مقررات که خود باعث تفسیر نادرست از آنها می‌شود، جرمی را مرتکب شود.^۳

به لحاظ حقوقی قاعده کلی در برابر جرایم ناشی از جهل حکمی، مسئولیت فاعل است؛ همچنان که در اخلاق فضیلت نیز قاعده کلی این است که فاعل به دلیل عمدی بودن عمل، مسئول است. در قلمرو حقوق کیفری نیز گفته شده است که اکثر حقوق‌دانان پذیرفته‌اند که پس از انتشار قانون و گذشتن موعد آن ادعای جهل به قانون پذیرفته نیست و چنانچه کسی برای آگاهی از قانون، تلاشی نکرده باشد، جهل او ناشی از تقصیر است و از تحمل پیامدهای آن معاف نخواهد بود. بااین‌حال، اگر حصول علم به قانون ناممکن یا فهم درست آن خارج از قدرت انسان باشد، نپذیرفتن چنین جهلی ناعادلانه است.^۴

۱) Blum, L. "Moral Perception and Particularity", *Ethics: An International Journal of Social, Political and Legal Philosophy*, Volume 101, Issue 4, 1991, P 702.

۲) Souris, Op. Cit., P 493.

۳. اردبیلی، محمدعلی، *حقوق جزای عمومی*، جلد ۲، تهران: میزان، چاپ پنجاه و نهم، ۱۴۰۰، ص ۱۴۲.

۴. همان، صص ۱۴۳-۱۴۲.

برابر ماده ۱۵۵ قانون مجازات اسلامی، اگر تحصیل علم عادتاً برای افراد ممکن نباشد یا جهل به حکم شرعاً عذر محسوب شود، مانع مجازات خواهد بود. در تفسیر عدم امکان تحصیل علم برخی گفته‌اند که این عدم امکان باید مطلق باشد. به این معنا که دسترسی به قوانین به هیچ شکلی مقدور نباشد و در فرضی که دسترسی صرفاً مشکل باشد، جهل حکمی توجیه مناسبی برای رفع مسئولیت فاعل نخواهد بود؛ اما در صورتی که به سبب وجود قوه قاهره مانند جنگ و اشغال نظامی، مردم منطقه‌ای از قوانین بی‌اطلاع باشند، فرض علم به قانون منطقی نیست. چنین جهلی جهل قصوری است و دلیلی برای رفع مسئولیت کیفری است.^۱ برخی استثنای ماده ۱۵۵ را این‌گونه تفسیر کرده‌اند که چنانچه جهل متعارف باشد، رافع مسئولیت است. به عبارتی جهل نباید ناشی از تقصیر مرتکب باشد، بلکه باید به گونه‌ای باشد که هر شخص متعارف دیگری چنانچه در آن شرایط قرار می‌گرفت دچار همان اشتباه می‌شد.^۲

بر اساس آموزه‌های اخلاق فضیلت، به نظر می‌رسد که جهل هر فردی باید به صورت جداگانه بررسی شود. بر این اساس باید دید که آیا انتظار آگاه بودن فرد با توجه به شرایطی که تجربه کرده است، انتظاری معقول است یا نه. برابر آموزه‌های اخلاق فضیلت، ملاک عدم سرزنش فاعل اخلاقی غیرممکن بودن کسب آگاهی نیست، بلکه دشواری آن است که با توجه به شرایط هر فردی متفاوت خواهد بود. باین‌حال، ماده ۱۵۵ قانون مجازات توجه به معاذیری همچون دشواری تأمل در اوضاع و احوال مبهم، ادراک اخلاقی آسیب‌دیده، رشد ناقص اخلاقی ندارد و به ملاک کلی غیرممکن بودن بسنده کرده است.

افرادی که رشد اخلاقی ضعیفی دارند و آنچه خیر، خوب و قانونی است، به آنها آموزش داده نشده است و همچنین کسانی که دچار وضعیت ادراک اخلاقی آسیب‌دیده‌اند، از آنجا که توانایی درک خطا بودن رفتار خود را ندارند، حتی اگر به برخی اوامر و نواها قانون‌گذار آگاه داشته باشند، در حقیقت نسبت به این هنجارها و لزوم رعایت آنها معرفت حقیقی ندارند و به نوعی به علت ناتوانی در درک خطا بودن رفتارهای خودشان که در آنها ملکه شده است، نسبت به هنجارهای اخلاقی و قانونی دچار جهل‌اند. برای مثال نمی‌توان کسی را که در خانواده فقیری بزرگ شده و از کودکی آموزش دیده است که برای دوام آوردن در مقابل گرسنگی حق دارد تا از مال ثروتمندان بردارد یا حتی به او آموزش داده شده است که چنین عملی مصداقی برای سرقت نخواهد بود، به صرف دانستن اینکه سرقت جرم است، عالم به قانون فرض کرد. چنین فردی ضمن نداشتن معرفت حقیقی به درک هنجارهای کلان مربوط به زندگی جمعی و رعایت قوانین، به دلیل آموزش‌های غلط و تخریب‌کننده اخلاقی، در شناسایی مصادیق عمل خطا و درک چرایی خطا بودن عمل خود نیز جاهل است. چنین افرادی به دلیل برخورداری از ملاک دشواری برای یادگیری ارزش‌ها و هنجارهای قانونی که درست نقطه مقابل هنجارهایی است که در آنها نهادینه شده است، سزاوار سرزنش نیستند و این امری است که در قوانین کیفری مغفول مانده است.

در مورد جهل به دلیل ابهام اوضاع و احوال که معیاری برای دشواری علم به کلیات است، به نظر می‌رسد، عدم توانایی ربط مصادیق به احکام کلی یکی از موارد مربوط به دشواری تأمل به دلیل اوضاع مبهم باشد؛ زیرا همان‌طور که

۱ آقایی جنت‌مکان، حسین، *حقوق کیفری عمومی*، جلد ۲، تهران: جنگل، چاپ ششم، ۱۴۰۲، صص ۱۴۰-۱۳۹.

۲ میرمحمدصادقی، حسین، *حقوق جزای عمومی*، جلد ۲، تهران: دادگستر، ۱۴۰۰، چاپ اول، ص ۲۴۶.

پیش‌تر بررسی شد، در چنین شرایطی فرد نمی‌تواند دیدگاهش در مورد خیر را به اوضاع و احوالی که با آن مواجه است ربط دهد. گویی این شخص مانند فاعل آکراتیک به علم خودش دسترسی ندارد. برای مثال ناتوانی در تشخیص مراحل دفاع در رویایی با شخص متجاوز در اوضاع و احوالی خاص و مبهم، ممکن است در خوانش اخلاق فضیلت، مصداقی برای ناتوانی مدافع برای دسترسی به علم خود باشد. همان‌طور که ادعا شد، چنین وضعیتی در موارد مربوط به ناگهانی بودن عمل بیشتر رخ می‌دهد. دفاع مشروع نیز به عنوان موقعیتی که اقتضای اتخاذ تصمیمات سریع را دارد، باعث می‌شود تا در صورت مبهم بودن اوضاع، مدافع به اینکه دفاع او در آن شرایط متناسب است یا خیر آگاهی نداشته باشد. شاید این نظر با دیدگاه برخی از نویسندگان که اشتباه در اعمال قانون نسبت به موضوع رفتار را با وجود دقت متعارف سزاوار سرزنش ندانسته‌اند، همسو باشد.^۱

در خصوص دشواری کسب علم به دلیل جهل دائمی نیز شاید بتوان گفت، پیچیده و تخصصی بودن برخی از مقررات قانونی موجبی برای عدم آگاهی نسبت به چنین مقرراتی و درک صحیح آنها، از سوی افراد عادی جامعه باشد. به این ترتیب، هرچقدر هم که افراد یک جامعه مشتاق رعایت قوانین باشند و برای کسب علم تلاش کنند، این امکان وجود ندارد تا از تمامی قوانین، به‌ویژه به عنوان یک عضو غیرحقوق‌دان جامعه، مطلع باشند.

در مورد جهل حکمی ناشی از تقصیر نیز همان‌طور که بررسی شد، دیدیم که جهل ناشی از وضعیتی موقت، با جهل ناشی از خصلتی پایدار، در میزان سرزنش‌پذیری رفتار ناشی از آن تفاوت دارد. مستی ممکن است به عنوان وضعیتی موقتی باعث جهل موضوعی یا جهل به قانون و صحت یا نادرستی عمل ارتكابی شود، در قوانین ایران در دو ماده ۱۵۴ و ۳۰۷ به مستی اشاره شده است و در هیچ کدام از این دو ماده به احتمال جهل خواه حکمی و خواه موضوعی اشاره نشده است. قانونگذار در ماده ۱۵۴ قانون مجازات اسلامی چنین مقرر کرده است: «مستی و بی‌ارادگی حاصل از مصرف اختیاری مسکرات، مواد مخدر و روان‌گردان و نظایر آن، مانع مجازات نیست، مگر اینکه ثابت شود مرتکب حین ارتکاب جرم به‌طورکلی مسلوب‌الاختیار بوده است. لکن چنانچه ثابت شود مصرف این مواد به منظور ارتکاب جرم یا با علم به تحقق آن بوده است و جرم مورد نظر واقع شود، به مجازات هر دو جرم محکوم می‌شود».

با این حال، افزون بر مسلوب‌الاختیاری، مستی ممکن است موجب جهل موضوعی و یا جهل به قانون شود و از اطلاق این ماده چنین برمی‌آید که فرد در وضعیت مستی خواه دچار جهل موضوعی شود و خواه جهل حکمی سزاوار مجازات است. اما از نگاه آموزه‌های اخلاق فضیلت، این موارد متفاوت‌اند؛ فرض جهل موضوعی^۲ همانند مسلوب‌الاختیاری موجب غیرعمدی شدن عمل فاعل و عدم مسئولیت او در برابر عمل ناشی از جهل به لحاظ اخلاقی می‌شود. لکن در فرض دوم چون فاعل دچار جهل به قانون است و برابر قاعده کلی در اخلاق فضیلت، جهل به قانون و

۱. صبوریپور، مهدی، «رفع مسئولیت بر اثر جهل حکمی»، فصلنامه پژوهش حقوق کیفری، دوره ۳، شماره ۱۰، ۱۳۹۴، ص ۷۱.

۲. اعمال انجام شده در وضعیت جهل به جزئیات یا از روی جهل انجام می‌شوند و غیرعمدی خواهند بود، یا به دلیل تقصیر از جمله بی‌دقتی یا خشم. این عمل نیز آن‌گونه که ارسطو در اخلاق ائودموس و نیکوماخوس مطرح کرده است، غیرعمدی است. در مورد این دسته اعمال مواردی همچون بی‌دقتی، لذت، رنج و احساسات به عنوان یک معیار علی اخلاقی در فاعل، در برابر جهل موضوعی او مسئول است نه صرف فقدان آگاهی فاعل. به عبارتی فاعل اخلاقی، در برابر چنین جهلی که ناشی از تقصیر او است، سزاوار سرزنش است نه در برابر عمل ناشی از جهل.

Echenique, J. *Aristotle's Ethics and Moral Responsibility*, First Edition, New York: Cambridge University Press, ۲۰۱۲, □□ ۱۶۴, ۱۶۶.

کلیات اخلاقی موجب غیر عمدی بودن عمل نمی‌شود، در برابر عمل ارتكابی مسئول و قابل سرزنش است؛ اما از آنجا که جهل او مانند فردی که در اثر خصلتی پایدار دچار جهل است، جهلی تمام‌عیار نیست، عمل ارتكابی او نشان‌گر شرارت کمتری است. این فرد هم به علت مستی که برابر قانون مجازات اسلامی دارای مجازات است، مسئول است و هم به سبب عمل ارتكابی. لکن در مقایسه با کسی که جهل او به قانون در شرایط هوشیاری و ناشی از خصلتی پایدار است شایسته سرزنش کمتری است.

ماده ۳۰۷ قانون مجازات اسلامی نیز در خصوص ارتكاب جنایت در حال مستی مقرر می‌نماید: «ارتكاب جنایت در حال مستی و عدم تعادل روانی در اثر مصرف مواد مخدر، روان‌گردان و مانند آنها، موجب قصاص است مگر اینکه ثابت شود در اثر مستی و عدم تعادل روانی مرتکب به کلی مسلوب‌الاختیار بوده است که در این صورت، افزون بر دیه به مجازات تعزیری مقرر در کتاب پنجم تعزیرات محکوم می‌شود. لکن اگر ثابت شود که مرتکب قبلاً خود را برای چنین عملی مست کرده و یا علم داشته است که مستی و عدم تعادل روانی وی ولو نوعاً موجب ارتكاب آن جنایت یا نظیر آن از جانب او می‌شود، جنایت عمدی محسوب می‌گردد».

بر این ماده مانند ماده ۱۵۴ این انتقاد وارد است که اگر شخصی در اثر مستی دچار جهل حکمی و در نتیجه مرتکب جرم شود، چنانچه مسلوب‌الاختیار نباشد، طبق این ماده مجازات خواهد شد. با این وجود، باید گفت چنین شخصی در مقایسه با کسی که در وضعیت هوشیاری دچار جهل به حکم است، سزاوار سرزنش کمتری است.

نتیجه‌گیری

از آنجا که بنا بر آموزه‌های نظریه اخلاق فضیلت به نظر می‌رسد که میان فاعلانی که در اثر خصلتی پایدار مرتکب عملی ناشایست می‌شوند و فاعلانی که در اثر مستی، خشم و... مرتکب چنین اعمالی می‌شوند، در میزان سرزنش تمایز وجود دارد، شایسته است قانونگذار در صورتی که مستی فاعل باعث جهل حکمی و در نتیجه ارتكاب جرم شود، واکنشی خفیف‌تر در مقایسه با اشخاصی که در شرایط هوشیاری مرتکب جرم می‌شوند، در نظر گیرد.

همچنین افزون بر عذر ادراک اخلاقی آسیب‌دیده، رشد عاطفی ناقص و فقدان تجربه عمل فضیلت‌مندانه یا تجربیات ناکافی که باعث رفع مسئولیت از فاعل اخلاقی در موارد جهل به کلیات می‌شوند، دشواری تأمل و جهل دائمی که حتی افراد فضیلت‌مند و مشتاق به یادگیری اصول اخلاقی و قانونی دچار آن‌اند، از فاعلان اخلاقی رفع مسئولیت کیفی خواهد کرد. در مورد چنین افرادی صرفاً می‌توان جبران خسارت و یا پرداخت دیه را با توجه به نوع جرم پیش‌بینی کرد؛ زیرا چنین افرادی به دلیل عدم دسترسی به ادراکشان درباره خوبی و یا به دلیل کامل نبودن دانش و آگاهی‌شان هیچ‌گونه نقص یا شرارتی در منش خود ندارند. آن‌گونه که پیش‌تر دیدیم دانش افراد در میان عمل و تجربه‌ها کامل می‌شود و هیچ کس به ادراک کامل از خیر و زندگی سعادت‌مندانه دسترسی ندارد. به عبارتی، حتی می‌توان گفت چنین افرادی مانند افرادی که منش تجربی آنها به درستی شکل نگرفته و تجربیات کافی برای کسب خیر و فضیلت نداشته‌اند، در مورد برخی از موقعیت‌ها فاقد تجربه‌اند؛ بنابراین شایسته است وصف سرزنش‌پذیری از رفتار آنها برداشته شود. هرچند کسانی مانند اوهیگان^۱ مسئولیت حداکثری را در مورد چنین افرادی نفی می‌کنند و مسئولیت حداقلی را برای آنها در نظر

^۱O' Hagan

می‌گیرند. به هر روی، آورده‌های اخلاق فضیلت در مورد گونه‌های جهل و آن را مقوله‌ای مشکک و قابل درجه‌بندی دانستن مهم است و می‌تواند الهام‌بخش اندیشه‌ها و رویکردهای مناسبی برای قانونگذاران کیفری باشد. به همین ترتیب، توجه به جزئیات مباحث امکان یا عدم امکان رشد منش فاعلان اخلاقی و نقش این‌گونه عوامل در اصل مسئولیت کیفری یا میزان آن می‌تواند رهیافت‌های مناسبی برای قانونگذاران داشته باشد. درست است که در قوانین نوع کشورها این موارد زیر عنوان‌های کلی مانند «اوضاع و احوال خاص مؤثر در ارتکاب جرم» یا «وضع خاص متهم» و در شمار اسباب تخفیف مجازات آمده است؛ اما همچنان این بحث مطرح است که آیا این عناوین در شرایطی می‌توانند موجب نفی مسئولیت کیفری شوند؛ ضمن اینکه تحلیل‌های دقیق و روان‌کاوانه اخلاق فضیلت از منش و شرایط رشد آن بی‌گمان می‌تواند تأمل و درنگ حقوق‌دانان کیفری را برانگیزد.

منابع

کتاب

۱. اردبیلی، محمدعلی، *حقوق جزای عمومی*، جلد ۲، تهران: میزان، چاپ پنجاه و نهم، ۱۴۰۰.
۲. آقای جنت‌مکان، حسین، *حقوق کیفری عمومی*، جلد ۲، تهران: جنگل، چاپ ششم، ۱۴۰۲.
۳. خزاعی، زهرا، *اخلاق فضیلت*، تهران: حکمت، چاپ اول، ۱۳۸۹.
۴. ریچلز، جیمز، ۱۹۹۳، *فلسفه اخلاق*، ترجمه آرش اخگری، تهران: حکمت، چاپ پنجم، ۱۳۹۷.
۵. میرمحمدصادقی، حسین، *حقوق جزای عمومی*، جلد ۲، تهران: دادگستر، چاپ اول، ۱۴۰۰.

مقاله

۶. صبوری‌پور، مهدی، «رفع مسئولیت بر اثر جهل حکمی»، *فصلنامه پژوهش حقوق کیفری*، دوره ۳، شماره ۱۰، ۱۳۹۴، صص ۶۵-۸۷. قابل دسترس در: https://jclr.atu.ac.ir/article_1434.html
۷. هرست هاوس، روزالین، ۲۰۱۲، «اخلاق فضیلت»، ترجمه هاشم قربانی، *نشریه اطلاعات حکمت و معرفت*، دوره ۱۲، شماره ۶، ۱۳۹۶، صص ۱۲-۱۸. قابل دسترس در: <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1303670>

References

Books

۱. Aghaei Janat Makan, Hossein, *General Criminal Law*, Volume 2, Tehran: Jungle, Sixth Edition, 2023. (in Persian)
۲. Ardebili, Mohammad Ali, *General Criminal Law*, Volume 2, Tehran: Mizan, 59TH Edition, 2021. (in Persian)
۳. Aristotle. *Nicomachean Ethics*, Translated and Edited by: Roger Crips, Cambridge University Press, 2004.
۴. Barney, R. "Becoming Bad: Aristotle on Vic and Moral Habituation", In: Caston, V. (ed.), *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, Volume 57, Oxford; Online edn, Oxford Academic, 2020.

- ۵. Echenique, J. *Aristotle's Ethics and Moral Responsibility*, First Edition, New York: Cambridge University Press, 2012.
- ۶. Khaza'ei, Zahra, *Virtue Ethics*, Tehran: Hekmat, First Edition, 2010. (in Persian)
- ۷. Lawrence, G. "Acquiring Character: Becoming Grown Up", In: Pakaluk, M. and Giles Pearson (eds.), *Moral Psychology and Human Action in Aristotle*, New York: Oxford University Press, 2011.
- ۸. Meyer, S. S. *Aristotle on Moral Responsibility: Character and Cause*, New York: Oxford University Press, 2011.
- ۹. Mir Mohammad Sadeghi, Hossein, *General Criminal Law*, Volume 2, Tehran: Dadgostar, First Edition, 2021. (in Persian)
- ۱۰. Rachels, J, 1993, *The Element of Moral Philosophy*, Translated by: Arash Akhgari, Tehran: Hekmat, Fifth Edition, 2018. (in Persian)
- ۱۱. Segvic, H. "Deliberation and Choice in Aristotle", In: Pakaluk, M. and Giles Pearson (eds.), *Moral Psychology and Human Action in Aristotle*, New York: Oxford University Press, 2011.

Articles

- ۱۲. Anscombe, G.E.M. "Moral Modern Philosophy", *Journal of the Royal Institute of Philosophy*, Volume 33, Issue 124, 1958, PP 1-19.
- ۱۳. Blum, L. "Moral Perception and Particularity", *Ethics: An International Journal of Social, Political and Legal Philosophy*, Volume 101, Issue 4, 1991, PP 701-725. Available at: Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/2381661/>
- ۱۴. Elliott, J. R. "Aristotle on the Voluntariness of Vice", *Proceeding of the Boston Area Colloquium of Ancient Philosophy, Colloquium 3*, Volume 36, 2021, PP 65-88. doi:10.1163/22134417-00361P07/
- ۱۵. Hursthouse, Rosalind. 2012, "Virtue Ethics", Translated by: Hashem Ghorbani, *Information of wisdom and knowledge Journal*, Volume 12, Issue 6, 2017, PP 12-18. (in Persian) Available at: <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1303670/>
- ۱۶. Kent, B. "Aquinas and Weakness of Will", *Philosophy and Phenomenological Research*, Volume 75, Issue 1, 2007, PP 70-91. doi/10.1111/j.1933-1592.2007.00060.x/
- ۱۷. Liu, W. "Ignorance in Plato's Protagoras: An Inquiry into Humanity's Dark Side", *Phronesis*, Volume 67, Issue 3, 2022, PP 309-337. doi:10.1163/15685284-bja10058/
- ۱۸. Murray, D. "Situationism, Going Mental, and Modal Akrasia", *Philosophical Studies*, Volume 172, Issue 3, 2015, PP 711-736. doi: 10.1007/s11098-014-0330-z/
- ۱۹. Sabouri Pour, Mehdi, "Mistake of Law as an Excuse *Criminal Law Research*, Volume 3, Issue 10, 2015, PP 65-87. (in Persian). Available at: https://jclr.atu.ac.ir/article_1434.html/
- ۲۰. Souris, R. N. "Virtue Ethics, Criminal Responsibility, and Dominic Ongwen", *International Criminal Law Review*, Volume 19, Issue 3, 2019, PP 475-504. doi:10.1163/15718123-۰۱۹۰۳۰۰۵/

Thesis

- ۲۱. O'Hagan, P. "Moral Ignorance and Blameworthiness in Aristotle's Nicomachean Ethics", Master Thesis, Hamilton, McMaster University, 2016.

